

Radu Stern
Vladimir Tismăneanu

Comunism și cultură

O introducere

CUPRINS

Prefață	9
Mulțumiri	13
1. Comunism și cultură	15
Comisarii și creatorii	22
Proletcult	25
Artă și putere	39
Sfârșitul artei și construirea vieții	60
Condensori sociali	66
Literatura faptului	68
O fotografie de Rodcenko	71
Tovarășii de drum	76
2. Cultura stalinistă	79
Realism socialist	83
Metroul din Moscova	98
Stalin și cultura	102
Întoarcerea acasă	111
Cultura stalinistă ca mitocrație	122
Strategii ale rezistenței	131
Epigrama lui Stalin	133
Cultul lui Stalin	136
3. Destalinizare	162
Dezghețul	163
Sinuciderea lui Fadeev	166

Despărțirea de marea minciună	168
Mao: reformă sau capcană?	175
Premiul Nobel pentru Pasternak	178
Afacerea Manej	181
„Expoziția buldozerelor”	185
Efectul Soljenițin	191
Dezghet și îngheț în România	195
4. Cenzură	200
Cenzură și autocenzură	200
Fata „necunoscută” din Minsk	218
Marx, Groucho și telegrama lui Dalí	220
5. Contracultură	222
<i>Stiliagi</i>	222
Rockeri și hipioți	227
<i>Tamizdat</i> și <i>samizdat</i>	229
Bancuri politice	235
Barzii	242
6. Picasso, cel mai aclamat comunist după Stalin și Mao Zedong	245
7. Revoluția culturală a lui Mao	257
8. Imaginea lui Che	265
Epilog: Ce rămâne? Despre visuri, pasiuni și cenușă	272
Bibliografie selectivă	277
Note	285
Indice	311
Despre autori și traducători	318

Comunism și cultură

În general, construirea comunismului a fost descrisă drept un experiment social gigantic. Câțiva autori au afirmat chiar că a fost cel mai radical experiment social încercat vreodată. Cu toate acestea, *stricto sensu*, construirea comunismului nu a fost defel un experiment autentic. Bolșevicii nu explorau viitorul așa cum ar face-o adevărații cercetători, fără să știe dinainte ce urmează să descopere. Dacă celelalte două totalitarisme ale secolului XX, fascismul italian și nazismul german, au exprimat o idee destul de vagă despre timpul ce va să vie, un fel de reconstituire grotescă a Imperiului Roman în cazul primului și un retoric și nebulos Reich de o mie de ani pentru al doilea, *vulgata* comunistă a oferit o viziune mult mai detaliată. Bolșevicii posedau un glob de sticlă ideologic, care le oferea o prognoză precisă asupra viitorului. Din perspectivă teleologică, militanții erau învățați că punctul de pornire era o revoluție, un proces inevitabil și iminent, care va duce negreșit la prăbușirea capitalismului. Potrivit lui Marx, revoluția globală avea să ducă la o societate egalitară. După o perioadă de tranziție numită socialism, societatea comunistă perfectă va decurge inevitabil și nu va dura doar un mileniu, ci o eternitate. A fost un proiect etern infinit.

Comunismul implica în mod necesar sfârșitul istoriei: dacă schimbarea istorică era determinată de lupta de clasă, așa cum afirmase Marx în *Manifestul comunist* (1848), atunci ea nu mai era posibilă într-o societate fără clase. Astfel, drumul către acest paradis terestru era o cale marcată de un sfârșit sigur, doar metodele de a ajunge acolo erau experimentale și, în acest domeniu, culturii i-a fost atribuit un rol esențial.

Principalul scop al comunismului nu a fost doar de a înlocui economia capitalistă (modul de producție) cu o alta superioară, mai bine organizată, mai eficientă. În viziunea lui Marx, transformarea economică era precondiția unei schimbări apocaliptice în însăși natura omului, ceea ce este descris adesea ca natura sau esența umană. Asemenea lui Friedrich Nietzsche, Marx a pretins că omenirea intra într-o nouă etapă, definită de venirea Omului Nou, a Supraomului. Era astfel o mutație cosmică, o revoluție antropologică, „saltul în regatul libertății“.

Marx a fost un materialist dialectic sau un dialectician materialist. În câteva afirmații devenite clasice, a subliniat primatul structurii economice subiacente unei societăți existente asupra lumii ideilor, simbolurilor, relațiilor sociale și instituțiilor culturale. Matricea economică a societății era baza pe care un întreg univers al ideilor și al instituțiilor funcționa ca suprastructură. Dialectician de factură hegeliană, Marx a respins o legătură mecanicistă între cele două: baza determină suprastructura, Ființa determină Conștiința, condițiile materiale le determinau pe cele spirituale, însă nu rigid, automatic. Relația, potrivit fondatorului materialismului istoric, era una de determinare mediată. Aceste medieri (în germană, *Vermittlung*)

sunt întotdeauna garanția a ceea ce Marx privea drept autonomia relativă a suprastructurilor. Scrierile sale despre artă sunt grăitoare în acest sens. Tragediile antice grecești erau pentru el expresiile mediului social, dar și arhetipuri nemuritoare ale condiției umane în genere. Eroul său antic preferat era Prometeu, cu care se identifica în rebeliunea împotriva detestății (și injustei) ordini existente.

Iminenta revoluție proletară globală avea să producă o nouă structură socială, noi relații economice și, foarte important, o nouă cultură. Schimbările materiale sunt extrem de importante, însă este nevoie de un salt cultural pentru ca această revoluție comunistă să reușească. Noua civilizație materială ar rămâne un simplu schelet fără noua cultură. Pentru Marx și adepții lui credincioși, embrionul acestei noi culturi a fost ceea ce ei au numit conștiința de clasă a proletariatului. Rolul partidului de avangardă, arăta Lenin în *Ce-i de făcut?* (1902), era să instileze conștiință revoluționară în proletariatul oprimat, să transforme muncitorii dintr-o clasă în sine într-o clasă pentru sine. Prin urmare, cultura devine o confruntare permanentă între ideologia burgheză și cea proletară. Nu există un „adevăr obiectiv“. Este adevărat orice corespunde intereselor clasei revoluționare.

Ca marxist – ceea ce a fost cu siguranță –, Lenin s-a văzut împlinind porunca profetului Marx (faimoasa Teză 11 despre Feuerbach). Astfel, scopul său nu era să interpreteze lumea, ci să o schimbe.

Voluntarismul politic al lui Lenin își avea rădăcinile în tradiția revoluționară rusă, cu ale ei convingeri utopice și exaltări ale voinței revoluționare. La loc de cinste pentru el se afla tradiția Narodnaia Volia [Voința Poporului],

unul dintre marile grupuri revoluționare care au precedat nașterea marxismului rus. Cu toate acestea, a îmbrățișat materialismul istoric și a explicat rolul condițiilor materiale în dezvoltarea practicii revoluționare. Acest marxism ortodox nu avea în niciun caz să justifice o revoluție comunistă rusă înainte ca un astfel de scenariu să se producă în Occidentul dezvoltat industrial. Lenin și adepții săi (bolșevicii) erau încă membri ai familiei supranaționale de partide și mișcări cunoscute drept A Doua Internațională.

Să pătrundem sensurile așa-numitului secol al lui Lenin implică o muncă de pătrundere și de înțelegere a pasiunilor, patologiilor, clivajelor și fracturilor dezlănțuite de Primul Război Mondial și de Revoluția rusă din februarie și din octombrie 1917. Cultul Istoriei s-a contopit cu mistica viitorului și cu exaltarea puterii creatoare a distrugerii: „De fapt, toți revoluționarii timpurii ai secolului XX, oriunde se vor fi aflat ei pe continuumul dintre clasă-ca-națiune și națiune-ca-clasă, au împărtășit un dispreț pentru lumea bătrâneții, descompunerii, efeminării, corupției, egoismului, ironiei, artificialității și compromisului laș (incluzând liberalismul, parlamentarismul și democrația). Opunându-se acestora erau idealurile răzbunării, violenței, masculinității, simplității, sincerității, certitudinii, autosacrificiului, frăției și credinței în reînnoirea ce va să vie și în necesitatea-ca-libertate.“*¹

Principala contribuție a lui Lenin care a transformat marxismul în marxism-leninism a fost „o idee profund ne-marxistă potrivit căreia un partid revoluționar poate să

* Aici și în continuare, în afara cazurilor semnalate ca atare în Notele de la final, citatele sunt redată în traducere liberă. (*N. red.*)

preia puterea și apoi să creeze condițiile necesare pentru construirea socialismului². Primul Război Mondial și prăbușirea cezarismului în februarie 1917 l-au convins pe Lenin că revoluția era nu doar posibilă în Rusia, ci și iminentă și necesară. Într-un articol publicat în *Pravda* [*Adevărul*] pe 9 iunie 1917, a afirmat că: „Dacă un lanț de fier trebuie să susțină o greutate de, să spunem, 100 de puduri, ce se va întâmpla dacă îi schimbăm o verigă cu una de lemn? Lanțul se va rupe. Indiferent de cât de puternice și intacte sunt toate celelalte, dacă se rupe veriga de lemn, întreg lanțul va plesni. Același lucru e valabil și în politică.”³ Contrar lui Marx, Lenin susținea că însăși înapoierea Imperiului Țarist îl pregătise pentru revoluție. Afirmând acest lucru, schimba abrupt geografia lumii comuniste. În această lumină, Rusia periferică înlocuia Occidentul și devenea noul centru conducător care avea să decidă viitorul strălucit al omenirii. Instrumentul său de producere a revoluției era partidul comunist de avangardă, autoproclamata falangă de custozi ai eliberării umanității. În joc nu era doar înlocuirea unui regim politic cu un altul, ci salvarea colectivă a omenirii. Cultura era unul dintre cele mai influente mijloace de împlinire a acestui obiectiv suprem, chiar înainte ca noile structuri sociale și economice să se maturizeze. În antropologia politică a lui Lenin, crearea Omului Nou era țelul suprem. O nouă civilizație materială nu putea să existe fără o nouă cultură spirituală. Oricine controlează universul simbolic îl controlează și pe cel material.

Unul dintre primii autori occidentali care au menționat acest subiect, istoricul austriac René Fülöp-Miller, scria despre „teribilul hara-kiri la care trebuie să fie supus omul vechi în Rusia”⁴. Trebuia să dispară și să fie înlocuit

cu Omul Nou, „o creatură a viitorului care este chemată să ia locul individului“ și să-l transforme într-o „persoană colectivă“.

La finalul lucrării sale *Literatura i revoluția* [*Literatură și revoluție*] (1924), Lev Troțki își exprimase viziunea despre remodelarea omului în Omul Nou. Potrivit lui, Omul Nou se va armoniza singur și va obține controlul total al funcțiilor sale biologice, precum „respirația, circulația sângelui, digestia și reproducerea“. Înlocuind „rutina barbară prin tehnică științifică și religia prin știință“, acesta își va ameliora comportamentul și viața fizică, și își va diminua frica de moarte. Ba chiar mai mult, „omul își va face un scop din stăpânirea propriilor sentimente, din înălțarea instinctelor sale pe culmile conștiinței, din a le face transparente, din a-și extinde firele voinței până în cele mai ascunse cotloane și, de aceea, din a se ridica pe sine pe un nou plan, din a crea un mai evoluat tip social biologic sau, dacă doriți, un supraom“⁵.

În același timp, din perspectiva lui Lenin, Omul Nou era dezinteresat, complet dedicat Cauzei sacrosancte și gata să apeleze la orice mijloace pentru a îndeplini obiectivele politice supreme. Acesta a fost machiavelismul revoluționar al lui Lenin. Pentru el, presupusul scop pur, umanist și generos justifica cele mai nemiloase, ba chiar barbare mijloace.

Obiectivul final al comunismului a fost să transcendă condiția umană anacronică și să permită exprimarea neîngrădită a unor lung reprimite instincte, dorințe și nevoi umane. Plăcerea, fericirea, melancolia și tristețea erau văzute ca determinate social. Gândurile necurate trebuiau șterse complet. Într-un paradis fără clase, n-ar mai exista

niciun motiv pentru astfel de gânduri abjecte. Demersul pedagogic de masă inaugurat în Rusia lui Lenin a avut ca scop apariția unor soldați dedicați trup și suflet revoluției proletare mondiale. Istoricul Igor Halfin evidențiază⁶ corect cum bolșevicul Anatoli Lunacearski, comisarul poporului pentru educație, lega apelurile la egalitate și justiție de proiectul milenarist al unei societăți imaculate, fără păcate. Din perspectiva lui și a celorlalți leniniști proeminenți, înainte de a introduce programul umanist, puterea sovietică trebuia să-și anihileze dușmanii.

În 1913, atunci când a intervenit în discuțiile filosofice din interiorul cercurilor bolșevice, Lenin nu-i citise nici pe Hegel, nici pe tânărul Karl Marx. Nu avea nicio idee despre epistemologia modernă, iar înțelegerea sa asupra lui Kant era, în cel mai bun caz, rudimentară. Însă știa un lucru: ideile burgheze nu trebuie lăsate să contamineze mințile proletare. Lenin a dezvoltat o viziune binară asupra lumii, pe care o împărțea în „noi“ și „ei“. Relația dintre cele două grupuri a fost exprimată prin formula bine-cunoscută: „Cei care nu sunt cu noi sunt împotriva noastră!“ Mai târziu, Georg Lukács avea să rafineze această schemă abruptă prin insistența asupra categoriei medierii (*Vermittlung*), care leagă baza economică de suprastructura ideatică. Însă incompatibilitatea fundamentală fusese enunțată. Fie filosofie burgheză, fie proletară. *Tertium non datur*. Și, prin urmare, vor fi cultură, justiție, literatură, pictură, arhitectură burgheză etc. – și opusul acestora, conștiința proletară, cu excrescențele sale în toate domeniile spiritului. În această cosmologie, materialismul filosofic a servit interesele proletariatului, iar idealismul a devenit un sofism burghez.

Există în aproape orice moment istoric o întretesere a artei cu politica. Lionel Trilling definea întâlnirea lor drept creatoare de răscruți însângerate. Despre implicarea intelectualilor de stânga într-un secol XX plin de contradicții și orori vorbesc în acest volum Radu Stern și Vladimir Tismăneanu. Și o fac cu o excepțională acuitate și sensibilitate, oferindu-ne nu doar o suită de întâmplări încărcate de profunde sensuri istorice și o galerie de personaje, ci și o veritabilă carte de învățătură.

MIRCEA MIHĂIEȘ

Prin sensibilitatea sa mereu în alertă față de radicalismul fanatic, Vladimir Tismăneanu este cu siguranță unicul eseist politic român comparabil cu polonezul Adam Michnik.

MIRCEA IORGULESCU, *Revista 22*

Mi-l imaginez pe Vladimir Tismăneanu ca pe un paznic al conștiinței colective - când adoarme, toropită de relativismul derutant al vremii noastre, și e gata să alunece în eroare fără să-și dea seama, el o trezește cu un șoc de adevăr.

SEVER VOINESCU, *Dilema veche*

Vladimir Tismăneanu este unul dintre cei mai importanți cercetători ai politicilor est-europene.

AMERICAN HISTORICAL REVIEW

argument

curteaveche.ro

ISBN 978-606-44-1435-9

9 786064 414359